

The Greek Review of Social Research

Vol 115 (2004)

115 Γ´

Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, 2000, Κοινωνική πράξη και υλισμός. Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 412 σελ

Κωνσταντίνος Ράντης

doi: [10.12681/grsr.9350](https://doi.org/10.12681/grsr.9350)

Copyright © 2004, Κωνσταντίνος Ράντης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ράντης Κ. (2004). Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, 2000, Κοινωνική πράξη και υλισμός. Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 412 σελ. *The Greek Review of Social Research*, 115, 181–187.
<https://doi.org/10.12681/grsr.9350>

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΥ

από τον Κωνσταντίνο Ράντη

Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, 2000, *Κοινωνική πράξη και υλισμός. Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 412 σελ.

Ένα από τα δυσκολότερα εγχειρήματα για την κοινωνική θεωρία και φιλοσοφική κριτική του παρόντος είναι η ενασχόληση με τον υλισμό. Η δυσκολία είναι περισσότερο από προφανής μετά την κατάρρευση του «ανύπαρκτου σοσιαλισμού», αφού στην πτώση του συμπαρέσυρε ακόμη και εκείνες τις δημοσιογραφικές ερμηνείες που διαχωρίζονταν με σαφήνεια απ' αυτόν, και μάλιστα, σε καιρούς χαλεπούς για την κοινωνική θεωρία. Το εγχείρημα της ανάδειξης του κοινωνικού περιεχομένου της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης και του ιστορικού περιεχομένου της θεωρίας του υλισμού που επιχειρεί στο αναφερόμενο βιβλίο της η Μ. Ν. Αντωνοπούλου, διευθύντρια του Τομέα Κοινωνικής Μορφολογίας του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου, όπου διδάσκει Κοινωνική Θεωρία, απαιτεί εκτός από απαράμιλλο θάρρος επιπλέον και μία μοναδική, άρτια επιστημονική αρωματωσιά, ώστε να μην καταλήξει σε μια ρηχή *laudatio temporis acti*, σε μια απλή ιδεολογική

(με τη μαρξική έννοια) ανακατασκευή. Και μάλιστα, υπό τη σημερινή συγκυρία ένα τέτοιο εγχείρημα θα είχε λόγους ύπαρξης, αν έφερνε στο φως νέα δεδομένα σε ό,τι αφορά τη μαρξική έρευνα και αν άνοιγε επίσης προοπτικές όχι μόνο για την εγχώρια θεωρητική παραγωγή αλλά και για την ευρύτερη ευρωπαϊκή, όπου δειλά δειλά ανοίγει ένας νέος κύκλος συζητήσεων σχετικά με τη θεωρία της αξίας (πβ. Ράντη, υπό έκδοση). Η Μ. Α. υπογραμμίζει με έμφαση εξαρχής ότι η σκοπιά διερεύνησης του προβλήματος της ανάδειξης του κοινωνικού περιεχομένου της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης και του ιστορικού περιεχομένου της θεωρίας του υλισμού δεν είναι απλώς η ιστορία της φιλοσοφίας, η οποία παραμένει ως επί το πλείστον στο πεδίο της ιστορίας των ιδεών, αλλά επεκτείνεται και στη διερεύνηση των ιστορικών κοινωνικών σχέσεων εντός των οποίων αναδύθηκε η έννοια της ύλης και η θεωρία του υλισμού (πβ. σ. 15).¹ Ιστορικά αυτό συνέβη τόσο στην κλασική

1. Οι αναφορές στο κείμενο δηλώνονται απλώς μέσα σε παρένθεση με το αριθμό της αντίστοιχης σελίδας.

αρχαιότητα όσο και στους νεότερους χρόνους, από τον 18ο αιώνα και δώθε. Κοινός παρονομαστής των δύο σαφώς διακεκριμένων μεταξύ τους ιστορικών περιόδων είναι ο εμπορευματικός χαρακτήρας τους (πβ. σ. 16). Και στις δύο περιόδους η υλιστική αντίληψη, σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα ερμηνεία της συγγραφέως, συνδέεται στενά με την εμφάνιση, ανάπτυξη και επιβολή μιας κοινωνικής τάξης: των αστών εμπόρων στην αρχαιότητα και των καπιταλιστών στην νεότερη ευρωπαϊκή και σύγχρονη κοινωνία. Αμφότερες οι κοινωνικές τάξεις είχαν να αντιπαρατεθούν με μυθικές, θεολογικές και υπεραισθητές αντιλήψεις του κόσμου: η διαδικασία απομάγευσης ή απομύθευσης του κόσμου κατά την προσφιλή έκφραση του M. Weber.

Ο υλισμός υπό την κριτική, ιστορική σκοπιά διερεύνησης δεν είναι επομένως υπεριστορική αλήθεια, αλλά προκύπτει κάθε φορά συγκεκριμένα από τα εκάστοτε ιστορικο-κοινωνικά συμφραζόμενα (οι αστερισμοί της Κριτικής Θεωρίας). Η ανάδυση της έννοιας της ύλης και η σύνδεσή της με τη φύση και τα φυσικά πράγματα είναι ένα ιστορικό γεγονός και έχει να κάνει με τις ιδιαίτερες κοινωνικές συνθήκες της εμπορευματικής κοινωνίας, με την ανταλλαγή των εμπορευμάτων και τις ιδιαίτερες, ιστορικές κοινωνικές μορφές που έχει αναδείξει αυτή η ίδια στη διαδρομή της ιστορίας (πβ. σ. 27). Αυτή όμως είναι η εκ των υστέρων (nachträglich) αναδρομική διερεύνηση του παρελθόντος βάσει της μαρξικής θέσης ότι «η ανατο-

μία του ανθρώπου είναι το κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Αντίθετα, οι νύξεις για κάτι ανώτερο στα κατώτερα ζωικά είδη μπορούν να κατανοηθούν μονάχα όταν το ανώτερο είναι το ίδιο ήδη γνωστό» (Marx, 1989, σ. 70). Έτσι αποκλείεται εκ προοιμίου η οντολογική ή η επιστημολογική ανάγνωση της μαρξικής θεωρίας. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω της προσφυγής στη μαρξική «θεωρία της αξίας», ειδικότερα στην ανάλυση του «εμπορεύματος ως κοινωνικού πράγματος», στη θεώρηση της «μορφής της αξίας» ως κοινωνικής σχέσης και στη θεώρηση της «ανταλλακτικής αξίας», του χρήματος, ως εμπραγμάτωση (Verdinglichung) της κοινωνικής σχέσης της ανταλλαγής των εμπορευμάτων (πβ. σ. 12). Η κριτική, ιστορική διερεύνηση ανιχνεύει το ιστορικο-κοινωνικό περιεχόμενο των ιδεών και των εννοιών μέσω των οποίων οι δρώντες συλλαμβάνουν και οργανώνουν τη δράση τους ως νόημα που συνέχει και συγκροτεί την κοινωνική τους δραστηριότητα (πβ. σ. 29). Αυτή η θεώρηση διορθώνει με σαφήνεια τη ντετερμινιστική, μηχανική αντίληψη της σχέσης βάσης/εποικοδομήματος, όπου το εποικοδόμημα απλώς αντανάκλα τα τεκταινόμενα που διαδραματίζονται στην οικονομική βάση και το υποκείμενο μετατρέπεται σε μια μαριονέτα της ή εξαφανίζεται παντελώς. Αυτή ήταν άλλωστε η αφετηρία για τα μεγαλύτερα θεωρητικά κριτικά μοντέλα (προτάγματα) στη σφαίρα της κοινωνικής θεωρίας στον 20ό αιώνα,

όπως, λ.χ., συμβαίνει μ' αυτό της Κριτικής Θεωρίας.

Το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη: στο πρώτο μέρος διερευνάται *Ο φιλοσοφικός υλισμός. Έννοια και ιστορία* και στο δεύτερο μέρος αναδεικνύεται *Το κοινωνικό περιεχόμενο της έννοιας της ύλης και τα ιστορικά όρια της θεωρίας του υλισμού*. Στο πρώτο μέρος η ανακατασκευή της έννοιας της ύλης και της έννοιας του υλισμού, ειδικά στους Προσοκρατικούς, γίνεται άκρως συναρπαστική και εκπληκτικά γόνιμη μέσω των συγκεκριμένων κοινωνικο-ιστορικών πλαισίων, στα οποία εντάσσονται αμφότερες οι έννοιες. Η σύλληψη του A. Sohn-Rethel ότι οι έννοιες συνολικά κατάγονται από το πλαίσιο ιδιοποίησης που σχηματίζουν οι κοινωνίες (πβ. Sohn-Rethel, 1989, σ. 2), σύλληψη που υιοθετήθηκε ακόμη και από τον Th. W. Adorno, –ο οποίος υπογραμμίζει με έμφαση ότι η αφαίρεση «κοινωνία» που κατασκευάζουν οι κοινωνιολόγοι εν τέλει «είναι η ίδια η ειδική μορφή της διαδικασίας ανταλλαγής» (Adorno, 1993, σ. 58)– γίνεται το θεμέλιο της εργασίας. Σε αναλογία με τον Sohn-Rethel που ονομάζει την εργασία του «κοινωνιολογική θεωρία της γνώσης» (πβ. Sohn-Rethel, 1989, V) δίνεται και στην εργασία της M. A. ο υπότιτλος *Σπουδή στην Κοινωνιολογία της Γνώσης*: επομένως δεν έχει δόλου να κάνει με μια σχετικιστική κοινωνιολογία της γνώσης τύπου Mannheim. Το κεντρικό motto του βιβλίου, το απόσπασμα του Ηρακλείτου «όλα αλλάζονται με τη φωτιά και η φωτιά με

όλα, όπως ο χρυσός με τα εμπορεύματα και τα εμπορεύματα με το χρυσό» (σ. 48), θέτει σε ευθεία αναλογία την αέναη κοσμική μεταβολή με την εμπορευματική-εκρηγματισμένη ανταλλαγή και κάνει την ερμηνευτική σκοπιά του βιβλίου πασιφανή. Δηλαδή, ότι η πραγματική αφαίρεση της ανταλλαγής (Realabstraktion) είναι η μήτρα των αφαιρέσεων του πνεύματος (Denkabstraktion), διότι στην ανταλλαγή οι άνθρωποι επιτελούν πραγματικά ό,τι επιτελούν ιδεωδώς στο σκέπτεσθαι: δηλαδή παραβλέπουν το ποιόν των πραγμάτων και τα θέτουν ως ισοδύναμα (αξίες) (πβ. Sohn-Rethel, 1989, σ. 12). Η ανταλλαγή είναι επομένως «η πρακτική αρχέγονη μορφή της ιδεώδους ταυτιστικής λογικής, η δυνατότητα του αφηρημένου σκέπτεσθαι του υποκειμένου οφείλεται στην εσωτερίκευση των τυπικών δομών της αφηρημένης κοινωνικοποίησης μέσω της διαμεσολαβημένης από το χρέμα κυκλοφορίας των εμπορευμάτων» (Burger, 2003, σ. 874).

Η ένταξη της έννοιας της ύλης στους εκάστοτε κοινωνικο-ιστορικούς αστερισμούς της δίδει το εκάστοτε συγκεκριμένο περιεχόμενό της και αναδεικνύει τους πιθανούς αναχρονισμούς της εκ των υστέρων θεωρητικής ανακατασκευής της. Ένας απ' αυτούς θα ήταν μια αδιαφοροποίητη επέκταση της διάμαχης υλισμού/ιδεαλισμού ως τις απαρχές της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τον Adorno, η απόρριψη των αισθήσεων και η εξύψωση του πνευματικού (νοητού) στοιχείου έναντι του αισθητού είναι κοινό στοιχείο των Παρμενίδη

(ιδεαλιστής;) και Ηρακλείτου (υλιστής;) και συνδέεται στενά μ' αυτό που αργότερα ονομάστηκε ιδεαλισμός. Το γεγονός αυτό αποτελεί μαρτυρία της αδυναμίας να εφαρμόσουμε με αξιοπιστία μεταγενέστερες φιλοσοφικές διακρίσεις στην πρώιμη φάση της φιλοσοφίας (πβ. Rantis, 2004, σ. 36). Φυσικά δεν είναι το μοναδικό πρόβλημα που ανακύπτει, όταν επιχειρούμε να εφαρμόσουμε με απόλυτη αξιοπιστία και εγκυρότητα ιστορικο-φιλοσοφικούς διαχωρισμούς που προέκυψαν μεταγενέστερα σε προγενέστερες φιλοσοφικές θεωρίες. Λ.χ., πώς εξηγείται ο «νους» του Αναξαγόρα που αφενός είναι υλικός, καταλαμβάνει τον κόσμο, είναι εμμενής του κόσμου, αλλά αφετέρου εξηγεί τον κόσμο αφ' εαυτού; (πβ. Bloch, 1972, σ. 133) Μέσω της ένταξης της έννοιας της ύλης στους εκάστοτε ιστορικο-φιλοσοφικούς αστειρισμούς αναδεικνύεται πράγματι η σχέση της πραγματικής αφαίρεσης της ανταλλαγής (Realabstraktion) και της αφαίρεσης του σκέπτεσθαι (Denkabstraktion). Επίσης εμπλουτίζεται σαφώς η φιλοσοφική ανακατασκευή του συνολικού προβλήματος, διότι αυτό δεν περιορίζεται στη σφαίρα της κίνησης των ιδεών, αλλά δίδεται βαρύτητα στη σχέση μεταξύ των εννοιών (συνείδησης) και της εκάστοτε συγκεκριμένης ιστορικής κοινωνίας (κοινωνικό είναι). Έτσι δικαιώνεται και η πρόθεση της συγγραφώς να μην παραμείνει απλώς στο πεδίο της φιλοσοφίας ή της εν γένει παραδοσιακής θεωρίας, αλλά να επεκταθεί και στο γειτνιάζον πεδίο της «κοινωνιολογικής θεωρίας της γνώ-

σης» χωρίς να έχουμε «μετάβαση σε άλλο γένος». Αυτό το βήμα είναι αφενός πολύ τολμηρό και αφετέρου καινοφανές που οφείλουμε να το επικροτήσουμε.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας της Μ. Α. εκπορεύεται από την ανάλυση του εμπορεύματος. Υπό την σκοπιά της κριτικής της πολιτικής οικονομίας του Μαρξ δείχνει ότι η ανταλλακτική αξία δεν εκφέρει απλώς την κοινωνική σχέση των αγαθών ως εμπορευμάτων, αλλά είναι συνάμα και η αντιστροφή της σχέσης μεταξύ των ανθρώπων σε σχέση μεταξύ πραγμάτων (εμπραγμάτωση) (πβ. σ. 112), αφού στην πράξη ανταλλαγής εξαλείφεται το ποιόν των πραγμάτων και αναδεικνύεται μόνον ο χαρακτήρας τους ως προϊόντων της εν γένει ανθρώπινης εργασίας. Έτσι τίθενται οι όροι για την μεταστροφή της κοινωνικότητας σε υλικότητα. Το γεγονός αυτό δεν είναι πρωτογενές αλλά δευτερογενές και δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά την καπιταλιστική κοινωνία. Απλώς σ' αυτήν, όταν το χρήμα διαμεσολαβήσει στην ανταλλαγή, εμπραγμάτωση και εξαντικειμενίκευση λαμβάνουν την «καθαρή μορφή» τους (πβ. σ. 135). Οι τέσσερις μορφές της αξίας που διέκρινε ο Μαρξ –στοιχειώδης, διευρυμένη, γενική και νομισματική– (πβ. σ. 139 κ.ε.) βοηθούν την Μ. Α. να δείξει ότι η ανάδυση της έννοιας της ύλης και η μεταποίηση της εξαντικειμενίκευσης σε υλικότητα είναι σύμφυτες της «γενικευμένης» ανταλλαγής εμπορευμάτων, και μάλιστα, της ανταλλαγής

υπό τη μορφή του νομίσματος (πβ. σ. 148 κ.ε.). Για να πραγματοποιηθεί η διάκριση μεταξύ ανταλλακτικής αξίας και αξίας χρήσης πρέπει να προϋπάρξουν πλεόνασμα και ανεπτυγμένος κοινωνικός καταμερισμός εργασίας που αποτελεί τον «όρο ύπαρξης» της εμπορευματικής κοινωνίας» (σ. 155). Η σύγκριση μεταξύ της στοιχειώδους αξίας και της νομισματικής δίδει στην Μ. Α. τη δυνατότητα να δείξει τη μετατροπή της «ταυτότητας της ποιότητας» σε αφηρημένη ανταλλακτική συμμετρία, ήτοι τη μετεξέλιξη της ποιοτικής ισοδυναμίας σε ποσοτική (πβ. σ. 162). Η ειδοποιός ιστορικο-κοινωνική συνθήκη για την ανάδυση της ανταλλακτικής αξίας και ειδικά υπό τη μορφή νομίσματος είναι ο «διευρυμένος, γενικευμένος ή πολύπλευρος» αντιπραγματισμός, όπου η παραγωγή αγαθών έχει ως σκοπό της την ανταλλαγή (πβ. σ. 165 κ.ε.). Έτσι δεν παράγονται πλέον αξίες χρήσης αλλά αντιθέτως ανταλλακτικές αξίες, και μέσω αυτών δεν επιδιώκεται η ποιοτική και ποσοτική αμοιβαιότητα αλλά η απόσπαση κέρδους (πβ. σ. 170). Στη μορφή του χρήματος η σχέση της αξίας, η κοινωνική σχέση της ανταλλαγής ως ισοδυναμίας, ανεξαρτητοποιείται και αποκτά μια υλική και ιδιαίτερη ύπαρξη (πβ. σ. 176) και έτσι επιτελείται η μοιραία αντιστροφή: ο παραγωγός εξαρτάται πλέον από την ανταλλακτική αξία του εμπορεύματος και η ανταλλακτική αξία γίνεται η προϋπόθεση της παραγωγής εμπορευμάτων (πβ. σ. 183).

Στο τέταρτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους η λογική ανάλυση που προηγήθηκε παραχωρεί τη θέση της στην ιστορική. Η καπιταλιστική κοινωνία είναι η μόνη ιστορική κοινωνία που ορίζεται συνολικά μέσω της ανταλλαγής και της ανταλλακτικής αξίας, και η μορφή της αξίας συνοψίζει το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων: «είναι καθ' εαυτήν και δι' εαυτήν, δυνάμει και ενεργεία οικονομική» (σ. 211). Η ανθρώπινη ζωντανή εργασία εκπίπτει σε αφηρημένη εργασία υπό διττή έννοια, έχει απωλέσει το αντικείμενό της και συγχρόνως απογυμνώνεται από τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της, ενώ το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο που γίνεται αυτοσκοπός (πβ. σ. 219). Αυτή είναι και η κατεξοχήν ειδοποιός συνθήκη της καπιταλιστικής παραγωγής εμπορευμάτων, ήτοι η «μεταποίηση, εν τέλει, όλων των ιδιοτήτων της ανθρώπινης εργασίας σε ιδιότητες του κεφαλαίου» (σ. 224). Η πραγματική αφαίρεση που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική παραγωγή συνίσταται στο γεγονός ότι το κεφάλαιο εμφανίζεται ως πράγμα και όχι ως κοινωνική σχέση και επομένως ως αντικειμενικό ον: «η πραγματική αφαίρεση καθιστά δυνατόν ώστε οι εμπράγματα μορφές του, οι πρώτες ύλες και οι μηχανές να εμφανίζονται “όχι ως... προϊόντα εργασίας... ως αντικειμενοποιημένη εργασία”, αλλά ως “ανεξάρτητες οντότητες”, ως “υλικές υπάρξεις με συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες”» (σ. 243 κ.ε.). Η ιστορική ανάλυση της Μ. Α. καταλήγει στο

ότι στην καπιταλιστική κοινωνία ο άνθρωπος θεωρεί την ύλη και την υλικότητα ως αυτονόητα και σκέπτεται μέσω της ύλης «γιατί η αντικειμενική του ύπαρξη, η σχέση του με τους άλλους ανθρώπους είναι η σχέση του με το κεφάλαιο, δηλαδή με την κατεξοχήν πραγματοποιημένη και αφηρημένη συμπύκνωση των κοινωνικών σχέσεων» (σ. 255). Η εμπροσμάτωση χαράσσεται ανεξίτηλα στη συνείδηση του ανθρώπου, η οποία και παγιδευεται στον αφηρημένο ποσοτικό υπολογισμό. Το κεφάλαιο καθιστά, λοιπόν, αναγκαία την αφηρημένη σύλληψη της ύλης ως καθολικής ουσίας, τη φύση ως ένα σύνολο πραγμάτων και τις φυσικές διαδικασίες ως καθαρά υλικές. Έτσι επιτελείται η ιδιοποίηση (ορθότερα η κυριαρχία επάνω στη φύση) στη νεότερη και σύγχρονη κοινωνία και η φύση μεταμορφώνεται σε «ετερότητα καθ' εαυτήν» (πβ. σ. 313 κ.ε.). Εν τέλει ο λεγόμενος κοσμοθεωρητικός υλισμός δεν είναι τίποτε άλλο από το «θεωρητικό στάδιο» του φετιχισμού του εμπορεύματος (πβ. σ. 316).

Η δυσκολία του εγχειρήματος –δεν είναι διόλου τυχαίο ότι υπάρχουν μεμονωμένες δοκιμές εξέτασης του ζητήματος του υλισμού σ' όλο το εύρος του

[(πβ. F. A. Lange (1866)· E. Bloch (1972)]–, η σκοπιά ανάλυσης του ζητήματος του υλισμού, όπως επίσης και τα πρωτότυπα πορίσματα της έρευνας, καθιστούν το έργο της Μ. Α. ως ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα της σύγχρονης ελληνικής διανόησης στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας. Στο έργο διερευνήθηκε η συνάρτηση αξίας και ύλης, συγκεκριμενοποιήθηκε η σχέση της πραγματικής αφαίρεσης με την αφαίρεση του σκέπτεσθαι –συζήτηση που άνοιξε ο Sohn-Rethel και η οποία εξακολουθεί να παραμένει ανοικτή (πβ. Reichelt, 2001, σ. 16)– και αναδείχθηκε το κοινωνικό περιεχόμενο της φιλοσοφικής έννοιας της ύλης και το ιστορικό περιεχόμενο της θεωρίας του υλισμού. Το έργο της Μ. Α. είναι μοναδικό για την ελληνική βιβλιογραφία, εμπλουτίζει τη συναφή διεθνή [(πβ. Reichelt (2001), Backhaus (1997), Psychopedis (1984)] και οι αστερισμοί του μπορούν να είναι σημεία αναπροσανατολισμού στη συζήτηση που εκτυλίσσεται στις μέρες μας σχετικά με τη σύγχρονη κριτική ή διαλεκτική κοινωνική θεωρία.

Κωνσταντίνος Πάντης

Δρ Φιλοσοφίας
του Πανεπιστημίου Albert-Ludwigs-
Universität Freiburg

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Adorno Th. W., 1993, *Einleitung in die Soziologie* (1968), hgg. von Chr. Gödde, Frankfurt am Main.
- Backhaus H.-G., 1997, *Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marxschen Ökonomiekritik*, Freiburg im Br.
- Bloch E., 1972, *Das Materialismusproblem, seine Geschichte und Substanz*, Frankfurt am Main.
- Burger R., 2003, «Warenform und Denkform. Alfred Sohn-Rethels marxistische Liquidation des Sozialismus», στο *Kapitalismus oder Barbarei?*, Merkur, Heft 9/10, 57. Jahrgang, Sept./Okt. 2003, Stuttgart.
- Lange F. A., 1974, *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart*, Leipzig 1866, neu hgg. und eingel. von A. Schmidt.
- Marx K., 1989, «Einleitung [zu den Grundrissen der Kritik der politischen Ökonomie]», in: *Marx Engels Werke*, Bd. 42, Berlin, 1983, Ελληνική μετάφραση Δ. Διβάρης, *Εισαγωγή*, στο *Βασικές γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμ. 1, Εκδόσεις Στοιχειοστής, Αθήνα, σ. 70.
- Psychopedis K., 1994, *Geschichte und Methode. Begründungstypen und Interpretationskriterien der Gesellschaftstheorie: Kant, Hegel, Marx und Weber*, Frankfurt/New York 1984, Ελληνική μτφ., *Ιστορία και Μέθοδος*, Εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα.
- Rantis K., 2004, *Geist und Natur. Von den Vorsokratikern zur Kritischen Theorie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Ράντης Κ., 1999, *Diethard Behrens (Hg.): Geschichtsphilosophie oder das Begreifen der Historizität*, ça ira Verlag, Freiburg im Br. (βιβλιοκριτική, υπό έκδοση στα *Αξιολογικά*).
- Reichelt H., 2001, *Zur logischen Struktur des Kapitalbegriffs bei Karl Marx*, Freiburg im Br.
- Sohn-Rethel A., 1989, *Geistige und körperliche Arbeit. Zur Epistemologie der abendländischen Geschichte*, Revidierte und ergänzte Neuauflage, Weinheim.